

भाग: ६१ साल: २०७६ महिना: असार अंक: ३

निणय नं १०२१०

फैसला मिति : २०७५/०९/१० १०३५
सर्वोच्च अदालत, संयुक्त इजलास

सम्माननीय प्रधानन्यायाधीश श्री ओमप्रकाश मिश्र

माननीय न्यायाधीश श्री तेजबहादुर के.सी.

फैसला मिति : २०७५।९।१०

०७४-WO-०२८३

मुद्दा: परमादेश

निवेदक : काठमाडौं जिल्ला काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं. १० बस्ने अधिवक्ता पदमबहादुर श्रेष्ठ

विरुद्ध

विपक्षी : प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरबारसमेत

वातावरण संरक्षणको कार्य गरी जलवायु परिवर्तन अनुकूलन तथा न्यूनीकरण गर्नुपर्ने दायित्व *Parents patriae* को सिद्धान्तअनुसार राज्यको हुने।

(प्रकरण नं.५)

निवेदकका तर्फबाट : विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता डा.श्री अम्बरप्रसाद पन्त र विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री पदमबहादुर श्रेष्ठ, श्री षटकोण श्रेष्ठ, श्री सुलोचना धिताल, श्री विष्णुकुमार थोकर, श्री हरिश्चन्द्र सुवेदी, श्री अभिषेक अधिकारी, श्री भुवनप्रसाद वाग्ले, श्री राजु फुयाल र श्री शान्ता पन्त

विपक्षीका तर्फबाट :

अवलम्बित नजिर :

सम्बद्ध कानून :

नेपालको संविधान

जलवायु परिवर्तन नीति, २०६७

जैविक विविधतासम्बन्धी महासन्धि, १९९२

संयुक्त राष्ट्र संघीय मौसम परिवर्तन महासन्धि, १९९२

संकटापन्न वन्यजन्तु एवं वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नियन्त्रण महासन्धि, १९९३

हानिकारक पदार्थको अन्तरदेशीय ओसारपसार एवं विसर्जन नियन्त्रण महासन्धि, १९८९

आदेश

प्र.न्या.ओमप्रकाश मिश्र : नेपालको संविधान २०७२ को धारा १३३(२)(३) बमोजिम यसै अदालतको क्षेत्राधिकारभित्रको पर्ने प्रस्तुत मुद्दाको संक्षिप्त तथ्य एवं ठहर यसप्रकार छ:-

निवेदकलगायत समग्र मानवलाई जलवायु परिवर्तनको कारणले प्रत्यक्ष असर पारेकोले छुट्टै जलवायु परिवर्तनको कानून बनाई लागू गरिपाउन मिति २०७४।७।६ गते सम्बन्धित कार्यालयमा लिखित निवेदन दर्ता गरेकोमा कुनै वास्ता नगरेको नेपालको संविधानको धारा १६, ३०, ३५, ३६ र वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ र नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, सन्धि र वातावरण कानूनका अन्तर्राष्ट्रिय मान्य सिद्धान्तहरूसमेतको आधारमा यस सम्मानित अदालतबाट विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेशको आदेशलगायत उपयुक्त अन्य आदेशहरूसमेत जारी गरी समग्र मानव जाति र अन्य जीवजन्तु, वनस्पति एवं पर्यावरणको संरक्षण गरिपाउँ ।

विश्वका धेरै देशहरू जलवायु परिवर्तन भएको कारण प्रत्यक्ष असर परी ठुलो धनजनको क्षतिसमेत भइसकेको छ । नेपाल पनि जलवायु परिवर्तनको चपेटामा परी प्रत्येक जनता प्रभावित भएको, हिमतालमा पानीको परिमाण बढ्दै जानाले हिमताल फुट्ने खतरा छ । जलवायु परिवर्तन हुने मुख्य कारणहरू बढ्दो अव्यवस्थित औद्योगिक कारण, इन्धनको अत्यधिक खपत, पर्यावरण मैत्री प्रविधि सिप र ज्ञानको कमी, वन विनास, वनको दिगो विकास नहुनु र अव्यवस्थित सहरीकरणको कारण हरितगृह ग्याँसको उत्सर्जन भई वायुमण्डल तापक्रम वृद्धि हुने गरेकोमा त्यसको सही व्यवस्थापन तथा पूर्व व्यवस्थापन विपक्षीहरूले गर्न सकेको छैन । जलवायु परिवर्तनको कारण हिउँ बढी पग्लने, हिम पहिरो जाने र त्यसले गर्दा त्यस क्षेत्रमा बस्ने आदिवादीहरू बढी पीडित हुन गइरहेका छन् । जलवायु परिवर्तनको कारण विश्वको तापक्रम सरदर प्रतिदसक ०.०१ देखि ०.३ डिग्री सेल्सियससम्म बढी रहेको विभिन्न लेख तथा समय समयमा निस्कने प्रतिवेदनहरूमा

भेटिन्छ । जलवायु परिवर्तनको प्रत्यक्ष असर मानव तथा अन्य प्रणालीमा पर्दासमेत विपक्षीहरूले प्रभावकारी कार्य गरेको वा ठोस कदम नचालेको कारणले बढ्दो जलवायु परिवर्तनको असरको पीडा सहन गर्न नसकी बसाइँसराई गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ । मूलतः बढीभन्दा बढी कार्बनजन्य इन्धन प्रयोग गरेको कारण वायु मण्डलमा कार्बन उत्सर्जनको मात्रा बढ्दै जाँदा तापमान वृद्धि हुँदै जाँदा जलवायु तथा पर्यावरणमा नराम्रो असर पर्ने गर्दछ । कृषि उत्पादन घट्दै जाने, हिमपात कम हुँदा जैविक विविधतामा ह्रास आउनुको अतिरिक्त अनावृष्टि, खडेरी, बाढी पहिरोको प्रकोप बढ्न गइरहेको छ । नेपालका उच्च पहाडी र हिमाली भेगमा पर्यावरण संरक्षण र परम्परागत कृषि प्रणालीसमेत जोखिममा परिरहेकोले यसको रोकथामको लागि भनी विपक्षीहरूले नेपाल जलवायु परिवर्तन नीति, २०६७ लागू गरिएको छ । जसमा राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रमलाई विकास एजेण्डाको रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने, सामाजिक तथा आर्थिक विकासका लागि प्राकृतिक स्रोतको व्यवस्थापनलाई जलवायु मैत्री बनाउने, स्वच्छ विकास संयन्त्र तयार गरी स्वच्छ उर्जा विकासमा टेवा पुऱ्याउने र २०६८ भित्र कार्बन व्यापारसम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तयार गर्ने भन्ने जस्तो जलवायु परिवर्तनको सवालमा तयारी थियो तर आजसम्म सो लक्ष्य पूरा पनि भएको छैन । विपक्षीहरूले National Adaptation programmed of Action (NAPA) 2010, National Framework for local adaptation plan for Action (LAPA) 2011, Climate Change Policy, 2011 तयार गरी वन तथा जैविक विविधता, कृषि तथा खाद्य सुरक्षा, जलवायुजन्य विपत्, सहरी बसोबास तथा पूर्वाधार जलस्रोत र उर्जा तथा जनस्वास्थ्यका क्षेत्रमा जोड दिने गरी

बनाइएकोमा त्यसको पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन नहुँदा जलवायु परिवर्तनबाट हुने असर प्रत्येक नेपाली जनतालाई परिरहेको छ । यसरी जलवायु परिवर्तनबाट उत्पन्न जोखिम न्यूनीकरण गरी अनुकूलन तथा न्यूनीकरण गर्नका लागि केही कार्यक्रम विपक्षी निकायहरूले तर्जुमा गरे तापनि जलवायु परिवर्तनबाट परेको असरलाई सम्बोधन गर्ने गरी आजसम्म लागू गरी कार्यान्वयनको रूपमा ल्याएको अवस्था छैन । यसले गर्दा नेपालको दिगो आर्थिक विकास, दिगो विकास लक्ष्य पूरा हुन नसकेकोले मानव जनजीविकालगायत अन्य प्रणालीहरूमा ठूलो असर भोग्नु परेको छ । जलस्रोत, खानेपानी आपूर्ति प्रणाली र संरचनामा परिवर्तन हुन्छ, खेतीपाती र वनजंगलको स्वरूप, मानिसको आयु, औषधी उपचार, रोगको प्रकृति एवं जीवनचक्रमा नै परिवर्तन आई नयाँ खालको समस्या देखापर्छ, त्यस्तो उपचार असम्भव हुनाले मानव जीवनमै एउटा महामारी आउन सक्ने मानव जीवनमा संकट आउने आँकडालाई ध्यानमा राखी विपक्षीहरूले सम्पूर्ण पूर्वाधार तयार गर्नुपर्ने साथै तयारी अवस्थामा विपक्षी निकायहरू हुन पर्नेमा केवल नेपाल जलवायु परिवर्तन कार्यक्रम (Nepal Climate change support programmed) अन्तर्गत डोल्पा, जुम्ला, मुगु, कालिकोट, हुम्ला, दाङ, जाजरकोट, रूकुम, रोल्पा, बर्दिया, कैलाली, अछाम, बाजुरा र दैलेखसमेत १४ जिल्लाको करिब १०० वटा स्थानीय निकायमा मात्र जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी कार्यक्रम लागू गरिएको र अन्य जिल्लाहरूको हकमा कुनै ध्यान नदिई केवल जलवायु परिवर्तन नीति बनाई केही कार्ययोजना तयार गरी बसेको मात्र अवस्थाले मानवको अस्तित्व सुरक्षित हुन नसक्ने भएकोले बेलैमा विपक्षी निकायहरू सक्रिय नहुँदा भविष्यमा ठूलो असर तथा जलवायु परिवर्तनबाट वातावरणीय दुर्घटना हुने सम्भावनातर्फ क्षति न्यूनीकरण गर्न ठोस रूपमा कार्ययोजना बनाई विपक्षीहरूले समग्र देशभरि कार्ययोजनासहित कार्यक्रम लागू गरेको अवस्था देखिएको छैन ।

नेपालको औषत तापक्रम प्रतिवर्ष ०.०६ डिग्री सेल्सियसका दरले बढिरहेकोमा हिमाल क्षेत्रमा ०.०८ डिग्री सेल्सियससम्म वृद्धि हुन पुगेको विज्ञहरूको भनाइ छ । यसका आधारमा नेपालको हिमाली क्षेत्र भविष्यमा नाङ्गा पहाडमा परिणत हुन सक्ने अवस्था हुँदाहुँदै संरक्षणको लागि तत्काल कार्य थालनी गरिएको

छैन । विपक्षी मन्त्रालयअन्तर्गत जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी केही शाखाहरू गठन गरी दायित्व निर्वाह गर्न खोजे जस्तो गरे तापनि जलवायु परिवर्तनको छुट्टै कानून नभएकोले यसको सञ्चालन, दायित्व वहन गर्न र गराउन कठिन परिरहेको अवस्था प्रस्ट देखिएको छ । जलवायु परिवर्तन नीति, NAPA र LAPA को कार्य योजना समग्र देशव्यापी रूपमा कार्यान्वयन हुनुपर्ने तर्फसमेत विपक्षीहरूको ध्यानसमेत गएको देखिँदैन । यसले गर्दा नेपालको संविधानको धारा १६ ले प्रदान गरेको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकमाथि कुण्ठित भएको छ भने धारा ३० ले प्रदान गरेको प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने संवैधानिक तथा मौलिक हकलाई संरक्षण र उपभोग्य भएको मान्न सकिने अवस्था छैन । यसरी नै संयुक्त राष्ट्र संघीय जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी महासन्धि (UNFCCC) १९९२, क्योटो प्रोटोकल १९९७ र सो प्रोटोकललाई प्रतिस्थापन गर्दै ल्याइएको Paris Agreement on climate change, 2015 को नेपाल पक्ष भएकोले सोलाई आत्मसात् गर्दै ठोस उपलब्धि हासिल गर्न जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी ऐन छुट्टै बन्नुपर्ने हुन्छ तर विपक्षीहरूले त्यसतर्फ कुनै कार्य गरिएको छैन ।

यसरी जलवायु परिवर्तनबाट सुरक्षित हुनका लागि सरकारको प्रत्यक्ष नीति तथा कार्यक्रम भएर मात्र हुँदैन त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने प्रभावकारी संयन्त्र हुनुपर्नेमा उक्त संयन्त्र तयार गरिएको

छैन । जहाँसम्म वातावरण संरक्षणको क्षेत्रमा वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ मा जलवायु परिवर्तनको क्षति अनुकूलन तथा न्यूनीकरण गर्ने, यसबाट हुने असरको दायित्व वा जिम्मेवारी वहन गर्ने गराउने विषयमा कुनै पनि कानूनी व्यवस्था नभएकोले उक्त ऐनले जलवायु परिवर्तनबाट हुने वातावरणीय हास, मानव जाति, जीवजन्तु, वनस्पति, प्रकृतिका तथा भौतिक वस्तुमाथि हुने प्रतिकूल प्रभावलाई कम गरी स्वच्छ र स्वस्थ वातावरण कायम राख्न नसक्ने अवस्था प्रस्ट छ । उक्त ऐनले जलवायु परिवर्तनको क्षति अनुकूलन तथा न्यूनीकरण गर्ने, यसबाट हुने असरको दायित्व वा जिम्मेवारी वहन गर्ने व्यवस्था छैन । अतः जलवायु परिवर्तनको कारणले समग्र मानव र अन्य प्रणालीसमेत प्रत्यक्ष मारमा परिरहेकोले तत्काल रोकथाम गर्न विपक्षीहरूको नाउँमा निम्न लिखित परमादेशलगायत अन्य उपयुक्त आज्ञा आदेश वा पुर्जा जारी गरी पाउन निवेदन गर्दछु ।

१. नेपालमा वातावरण संरक्षणसम्बन्धी बनेको वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ मा जलवायु परिवर्तनलाई अनुकूलन तथा न्यूनीकरण गर्ने कुनै कानूनी व्यवस्था नहुँदा त्यसको व्यवस्थापन गर्नको लागि एउटा छुट्टै जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी कानूनको जरूरी भएकोले जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी ऐनको निर्माण गरी जारी गर्नु र सो ऐन लागू गर्नु गराउनु ।

२. उक्त ऐन बनी लागू नभएसम्म विपक्षी निकायहरूले जलवायु परिवर्तन अनुकूलन तथा न्यूनीकरण गर्नको लागि तयार गरेको जलवायु परिवर्तन नीति, २०६७ मा भएको व्यवस्थाहरूलाई तत्काल प्रभावकारी तथा ठोस रूपले कार्यान्वयन गर्नु गराउनु ।

३. National Adaptation Programmed of Action (NAPA) 2010, Climate Change policy, 2011, National Framework for local Adaptation Plan for Action (LAPA) 2011 लाई कार्यान्वयन गर्ने कार्य अत्यन्त सुस्त भएकाले ७ प्रदेशको सबै जिल्लाभित्रको प्रत्येक नगरपालिका र प्रत्येक गाउँपालिकामा जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरणको एकाई खडा गरी जलवायु परिवर्तनबाट हुने असरको रोकथामको कार्य योजना तयार गरी तत्कालै लागू गरी कार्यान्वयन गर्नु गराउनु ।

४. उच्च हिमाली भेगदेखि तराईको तल्लो भागसम्म प्रत्यक्ष रूपमा जलवायु परिवर्तनबाट प्रभाव परेकोले त्यसको अनुकूलन तथा न्यूनीकरणको लागि प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने कार्ययोजना हालसम्म लागू नगरेकोले तत्काल लागू गरी जनजीविकामा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष असरबाट सुरक्षा गर्ने उपयुक्त योजना तयार गरी तत्काल लागू गर्नु गराउनु ।

५. जलवायु परिवर्तन नीति, २०६७, नापा (NAPA) २०१०, लापा (LAPA) २०११, प्रचलित ऐन, कानून, नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी जलवायु परिवर्तन ऐन एवं कार्ययोजना तत्काल बनाई सबै जिल्लामा लागू गर्नु भनी विपक्षीहरूको नाउँमा रिट निवेदनको अन्तिम टुङ्गो नलागेसम्मको लागि अन्तरिम आदेश जारी गरिपाउँ भन्ने अधिवक्ता पदमबहादुर श्रेष्ठको निवेदन दाबी ।

यसमा के कसो हो ? निवेदकको मागबमोजिमको आदेश किन जारी गर्नु नपर्ने हो ? आदेश जारी गर्नुपर्ने आधार र कारण भए सोसमेत साथै राखी यो आदेशप्राप्त भएका मितिले बाटोको म्यादबाहेक १५ दिनभित्र लिखित जवाफ पेस गर्नु भनी म्याद सूचना पठाई म्यादभित्र लिखित जवाफ परे वा अवधि नाघेपछि अग्राधिकार दिई पेस गर्नु । साथै निवेदकलाई अपूरणीय क्षति हुने नदेखिएकोले हाल अन्तरिम आदेश जारी गरिरहनु परेन भन्ने यस अदालतको मिति २०७४।७।१५ को आदेश ।

जलवायु परिवर्तन र यसबाट सृजित प्रभावहरूप्रति विभाग निकै संवेदनशील रहेको र यस समस्याको निराकरणको लागि आफ्नो स्रोत र साधनले भ्याएसम्म अनुकूलन र न्यूनीकरण प्रयासहरू विभागबाट भइरहेको जानकारी गराउँछु । जलवायु परिवर्तनका मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्न नेपालको सन्दर्भमा जलवायु परिवर्तन नीति, २०६७ लागू गरिएको, राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रम (National Adaptation Program of Action-NAPA) लागू गरिएको छ । जलवायु परिवर्तनका प्रभावहरू घटाउने र समुदायलाई समयानुकूल बनाउने मूलतः दुईवटा उपायहरू अनुकूलन र न्यूनीकरणलाई प्रभावकारी रूपमा लागू गर्नको लागि विद्यमान नीति तथा कार्यक्रमहरू नै पर्याप्त छन् । जलवायु परिवर्तनको प्रभाव र यसले निम्त्याउन सक्ने असरहरूलाई मध्यनजर राखी यसको न्यूनीकरण गर्न ठोस रूपमा कार्ययोजना बनाई समग्र देशभरी कार्यक्रम लागू गर्नुपर्ने आसय त्रुटिपूर्ण छ । राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रमले विभिन्न सूचकहरूको आधारमा नेपालका सम्पूर्ण जिल्लाहरूलाई विभिन्न ५ वटा संकटासन्न सूचीमा वर्गीकरण गरेको छ । जसअनुरूप नेपालका ९ वटा जिल्लाहरू जलवायु प्रभावको अति उच्च संकटासन्न अवस्थामा छन् भने १७ वटा जिल्लाहरू उच्च संकटासन्न अवस्थामा छन् । बाँकी ४९ वटा जिल्लाहरू मध्यम, न्यून तथा अति न्यून संकटासन्न अवस्थामा छन् । राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रमले तय गरेबमोजिम नै वातावरण विभागले जलवायु परिवर्तनको असरसँग जुध्ने सामुदायिक पहल स्वरूप अनुकूलन र न्यूनीकरणको विभिन्न औजारहरू समेटिएको जलवायु अनुकूलित गाउँ कार्यक्रम (Climate smart Village) अति उच्च / उच्च संकटासन्न १५ वटा जिल्लाहरूमा लागू गरिरहेको छ । कार्यक्रम लागू गरिएका जिल्लाहरू ओखलढुंगा, सोलुखुम्बु, रामेछाप, भक्तपुर, सिराहा, सप्तरी, लमजुङ, गोर्खा, रूकुम, रोल्पा, कास्की, सुर्खेत, कञ्चनपुर, दार्चुला र बझाङ

रहेका छन्। अतः जलवायु परिवर्तनको प्रभावको हिसाबले संकटासन्न अवस्थामा रहेका, प्रकोपसँग सम्मुख रहेका स्थानहरूमा न्यूनीकरण पर्याप्त उपायहरू कार्यान्वयन भइरहेको हुँदा हाललाई मागअनुसार रिट जारी हुनुपर्ने होइन भन्ने वातावरण विभागको लिखित जवाफ।

यस मन्त्रालयको के कस्तो काम कारबाही र निर्णयबाट रिट निवेदकको के कस्तो मौलिक हक अधिकारको हनन् भएको हो स्पष्ट नभएकोले यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाउनु पर्ने कारण नखोली दायर भएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने नेपाल सरकार विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

प्रदूषण नियन्त्रण वातावरण संरक्षण र सन्तुलनलगायत जलवायु परिवर्तन र अनुकूलनसम्बन्धी कार्य जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने र कार्बन सम्बन्धित व्यापारको साथै व्यवस्थापनको लागि वन क्षेत्रको क्षयीकरण तथा विनासलाई कम गरेर कार्बन उत्सर्जनलाई (Reducing Emission From Deforestation and degradation-REDD) कसरी घटाउनेसम्बन्धी रणनीति मस्यौदा तयार भइसकेको छ। यसको अलावा यस मन्त्रालयअन्तर्गत सञ्चालनमा रहेका जडिबुटी विकास कार्यक्रम, राष्ट्रिय वन विकास तथा व्यवस्थापन कार्यक्रम, वृक्ष सुधार, वृक्षरोपण तथा निजी वन कार्यक्रम, राष्ट्रपति चुरे तराई मधेश संरक्षण विकास कार्यक्रम, जिल्ला भू-संरक्षण कार्यक्रम सामुदायिक विकास तथा वन / जलाधार संरक्षण आयोजना वनस्पति संरक्षण तथा उद्यान विकास आयोजना सामुदायिक वन तथा कबुलियती वन विकास कार्यक्रमहरू जलवायु परिवर्तनको जोखिम कम गर्नको लागि नै सहयोग गरिरहेको छन्। जलवायु परिवर्तन नीति, २०६७ कार्यान्वयन नभएको भनी उठान भएको विषय छ, सो सम्बन्धमा उक्त नीतिगत व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न यस मन्त्रालयसमेत प्रतिबद्ध एवं क्रियाशील रहेको छ। वातावरणको संरक्षण र सन्तुलन र जैविक विविधताको संरक्षण गर्ने जस्ता विषयवस्तुहरूमा यस मन्त्रालयबाट विभिन्न निकायहरूसँग सहकार्य गर्दै आएको र भविष्यमा पनि सोहीअनुरूप समन्वय, सहकार्य गर्दै वातावरण संरक्षणको कार्य गर्दै निरन्तर रूपमा स्रोत साधनले भ्याएसम्म अगाडि बढी रहने नै हुँदा यस मन्त्रालयसमेतलाई विपक्षी बनाई दायर गरिएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने नेपाल सरकार, वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

छुट्टै जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी ऐन निर्माण गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको सम्बन्धित मन्त्रालय वा निकायबाट मस्यौदा प्राप्त भएमा नेपालको संविधान, प्रचलित नेपाल कानून तथा जलवायु परिवर्तनका असरलाई न्यूनीकरण गर्ने सम्बन्धमा नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा व्यक्त गरेका प्रतिबद्धतासमेतलाई दृष्टिगत गरी आवश्यक कानूनी राय परामर्श दिने नै हुँदा सो विषयलाई लिएर यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई रिट दायर गर्नु कुनै औचित्य नहुँदा खारेज गरिपाउँ भन्ने कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

भौतिक पूर्वाधारको विकाससम्बन्धी नीति, योजना तथा कार्यक्रमको तर्जुमा कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्दा साधन स्रोतले भ्याएसम्म वातावरणमा असर पर्ने नदिनेतर्फ मन्त्रालय सजग रहेको एवं जलवायु परिवर्तनका कारण समग्र मानव र अन्य प्रणालीमा समेत प्रत्यक्ष असर पर्ने भएकोले यसलाई न्यूनीकरण गर्न जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी कानून बनाई लागू गर्ने विषय यस मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रभित्र नपर्ने हुँदा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई दायर गरिएको प्रस्तुत रिट निवेदन औचित्यपूर्ण (Reasonableness) नभएकोले खारेज गरिपाउँ भन्ने नेपाल सरकार भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालयको लिखित जवाफ।

नेपालको संविधानको धारा ३० ले स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई मौलिक हकको रूपमा संवैधानिक प्रत्याभूति गरेको र वातावरणीय हासबाट मानव जाति, जीवजन्तु, वनस्पति, प्रकृति तथा भौतिक वस्तुमाथि हुनसक्ने प्रतिकूल प्रभावलाई यथाशक्य कम गरी स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरण कायम गर्न र प्राकृतिक स्रोतको समुचित उपयोग र व्यवस्थापनबाट वातावरण संरक्षण गर्नेसमेतको उद्देश्यले वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३, वातावरण संरक्षण नियमावली, २०५४ समेत जारी भई कार्यान्वयनमा रहेका छन्। साथै उक्त कानूनी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने तथा वातावरण संरक्षण, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन हुने किसिमको गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने सम्बन्धमा नेपाल सरकार र सम्बन्धित निकायहरूले नीतिगत, कानूनी तथा संस्थागत प्रबन्ध गर्दै आएका छन्। जलवायु परिवर्तन नीति, २०६७ कार्यान्वयन नभएको भनी उठान भएको विषय छ, सो सम्बन्धमा उक्त नीतिगत व्यवस्था कार्यान्वयन नेपाल सरकार प्रतिबद्ध एवं क्रियाशील रहेको छ। जहाँसम्म जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी ऐनको निर्माण तत्कालै गर्नुपर्ने भन्ने निवेदन जिकिर छ, त्यस सम्बन्धमा मुलुकमा के कस्तो कानून निर्माण गर्ने तथा भइरहेको कानूनमा के कस्तो संशोधन गर्ने भन्ने विषय विधायिकाको एकलौटी क्षेत्राधिकार (exclusive legislative

competence) भित्रको विषय भएकोले सो सम्बन्धमा सम्मानित अदालतबाट आदेश जारी हुनुपर्ने होइन भन्ने नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय लिखित जवाफ ।

कृषिको विकासको लागि मन्त्रालयले कृषि विकास रणनीति, २०७२ जारी गरी सोहीअनुरूप निर्दिष्ट कार्यक्रमहरू गर्दै आइरहेको छ । जलवायु परिवर्तनले कृषि क्षेत्रमा पार्ने असरलाई कम गर्नमा सहयोग र कृषकलाई राहत दिन कृषि बीमाको रकममा ७५% प्रिमियम अनुदान उपलब्ध गराउँदै आएको छ । जलवायु परिवर्तनले कृषि क्षेत्रमा पार्ने असरलाई कम गर्नमा सहयोग पुऱ्याउन साना सिचाई, थोपा सिचाई, वर्षाको पानी सङ्कलन पोखरी, प्लाष्टिक पोखरी निर्माण, पानी तान्ने उपकरण, गोडमेल गर्ने र भण्डारण सामग्रीमा अनुदान दिने गरेको । जलवायु परिवर्तनले कृषि क्षेत्रमा पार्ने असरलाई कम गर्नमा सहयोग पुऱ्याउन राष्ट्रिय अनुकूलन कार्यक्रमअनुरूप कृषक समुदायमा सञ्चालनमा गरिने कार्यक्रम एफ.ए.ओ.को आर्थिक सहयोग र यस मन्त्रालयको समन्वयमा पाइलट स्केलमा ४ जिल्ला (अर्घाखाँची, कपिलवस्तु, सिराहा र उदयपुर) मा सञ्चालन गरेको र त्यसको सिकाई अन्य जिल्लामा लैजाने गरी ४ वर्षे कार्यक्रम (सन् २०१५-२०१८) सञ्चालन भइरहेको छ । त्यसरी नै जलवायु परिवर्तनको सल्लाह र सूचनामा कृषकहरूलाई समयमा नै उपलब्ध गराई बालीनालीमा पार्न सक्ने असरलाई कम गर्न सहयोग पुऱ्याउन विश्व बैंकको आर्थिक सहयोग र यस मन्त्रालयको समन्वयमा पाइलट स्केलमा २५ जिल्लामा मोबाइलबाट जानकारी दिने कार्य भइरहेको छ । अतः उपर्युक्त कार्यहरूले कृषि क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तनलाई कृषि क्षेत्रमा पार्ने असरलाई कम गर्नमा सहयोग पुऱ्याउन गरिएका कार्यहरू भएकोले कृषि विकास मन्त्रालयको कृषक र आम नागरिकको खाद्य सुरक्षामा टेवा पुऱ्याइरहेको छ भन्ने कृषि विकास मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

जलवायु परिवर्तन तथा अनुकूलनको विषय नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०७२ अनुसार यस मन्त्रालयको अधिकारक्षेत्रभित्र नपर्ने विषय भएकोले सो सम्बन्धमा नीति वा कानून निर्माण यस मन्त्रालयको अधिकारको विषय नरहेकोले अनावश्यक विषयमा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाएको हुनाले प्रस्तुत रिट खारेज गरिपाउँ । वातावरण, वन, भू-संरक्षण, स्वास्थ्य आदिसँग सम्बन्धित धेरै कानूनी तथा नीतिगत व्यवस्था रहेका छन् । तिनले कुन विषय सम्बोधन हुन सकेन र नयाँ कानूनको खाँचो परेको हो त्यसको स्पष्ट विश्लेषण नगरी जलवायु परिवर्तन नाम भएको ऐन छैन भन्ने सतही विश्लेषणको आधारमा रिट दर्ता गरिएको अवस्था रिट निवेदनबाट देखिएको हुनाले प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने नेपाल सरकार संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदकले मागदाबी लिएको विषयका सम्बन्धमा यस मन्त्रालयको के कस्तो निर्णय एवं काम कारबाहीबाट रिट निवेदकलाई असर परेको भन्ने कुरा रिट निवेदनमा खुलाउन सक्नु भएको छैन । जहाँसम्म छुट्टै जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी कानून बनाई तत्काल लागू गर्ने भन्ने विषय यस मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने विषय नभएकोले यस मन्त्रालयसमेतलाई विपक्षी बनाई दायर भएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

जलवायु परिवर्तनको असरलाई न्यूनीकरण गर्ने हेतुले नेपाल सरकारले वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ तथा नियमावली, २०५४ फोहोर मैला व्यवस्था ऐन, २०६८ राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोष ऐन, २०३९ लगायतका विभिन्न ऐन तथा नियमावलीहरू जारी गरी कार्यान्वयनमा रहेका छन् । निवेदकले उठाएको विषयवस्तुका सम्बन्धमा गृह मन्त्रालयको के कस्तो कामकारबाहीबाट विपक्षीको मौलिक हक अधिकार कुण्ठित हुन पुगेको हो सो सम्बन्धमा वस्तुनिष्ठ आधार, कारण र प्रमाणसमेत उल्लेख गर्न नसकेको हुँदा यस मन्त्रालयसमेतलाई विपक्षी बनाई दायर भएको रिट निवेदन बदरभागी छ भन्ने नेपाल सरकार गृह मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

रिट निवेदकले उल्लेख गर्नुभएका विषयहरूलाई पनि यस मन्त्रालयले गम्भीर रूपमा लिएको र सरोकारवाला अन्य निकायसँग समन्वय गरी वातावरण संरक्षण गर्नु कार्यमा निरन्तर रूपमा लागिरहेको हुँदा यस निकायसँग समन्वय गरी वातावरण संरक्षण गर्ने कार्यमा निरन्तर रूपमा लागिरहेको हुँदा यस मन्त्रालयलाई विपक्षी बनाई दायर गरिएको प्रस्तुत रिट निवेदन खारेज गरिपाउँ भन्ने सहरी विकास मन्त्रालयको लिखित जवाफ ।

नियमबमोजिम दैनिक पेसी सूचीमा चढी पेस हुन आएको प्रस्तुत मुद्दामा निवेदनसहितको मिसिल कागजात अध्ययन गरियो ।

निवेदकको तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वरिष्ठ अधिवक्ता डा.श्री अम्बरप्रसाद पन्त र विद्वान् अधिवक्ताहरू श्री पदमबहादुर श्रेष्ठ, श्री षटकोण श्रेष्ठ, श्री सुलोचना धिताल, श्री विष्णुकुमार थोकर, श्री हरिश्चन्द्र सुवेदी, श्री अभिषेक अधिकारी, श्री भुवनप्रसाद वाग्ले, श्री राजु फुयाल र श्री शान्ता पन्तले जलवायु परिवर्तन समस्यालाई सम्बोधन गर्न विश्वव्यापी मान्यता प्राप्त दुइवटा तरिकाहरू प्रभाव न्यूनीकरण (Mitigation) र अनुकूलन के हो भन्ने बारे जलवायु परिवर्तन नीतिले सपष्ट गर्न सकेको छैन । औद्योगिकीकरण तथा यातायात क्षेत्रमा खनिज इन्धनको व्यापक प्रयोगलाई कटौती गर्नुपर्ने, अनियमित वन विनासलाई रोक्नुपर्ने, स्वच्छ ऊर्जा जलविद्युत् पुनर्नवीकरणीय तथा वैकल्पिक उर्जाको प्रयोग बढाउने, हरितगृह ग्याँसको उत्सर्जन न्यून गर्ने, जलवायु परिवर्तनबाट पर्ने प्रभावलाई सहज रूपमा अनुकूलन गर्न सक्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्न तथा हरितगृह ग्याँस उत्सर्जन न्यूनीकरण गर्ने संयन्त्र विकास गर्नुपर्ने, स्थानीय समुदायको जलवायु अनुकूलन एवं न्यूनीकरण क्षमता अभिवृद्धिसमेत कार्यका लागि एकीकृत जलवायु परिवर्तन ऐन आवश्यक रहेकोले जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी ऐन निर्माण गरी जारी गर्नु भनी निवेदन मागबमोजिम परमादेश जारी गरिपाउँ । सो ऐन नबनेसम्म जलवायु परिवर्तन अनुकूलन तथा न्यूनीकरण गर्नका लागि जलवायु परिवर्तन नीति २०६७ मा भएको व्यवस्थाहरूलाई तत्काल प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु गराउनु, उच्च हिमाली भेगदेखि तराईको तल्लो भागसम्म प्रत्यक्ष रूपमा जलवायु परिवर्तनबाट प्रभाव परेकोले त्यसको अनुकूलन र न्यूनीकरणको लागि प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने कार्य योजना तयार गरी तत्काल लागू गर्नु गराउनु, प्रत्येक गाउँपालिका, नगरपालिकामा जलवायु परिवर्तन इकाई खडा गरी जलवायु परिवर्तन असर रोकथाम गर्नु गराउनु भनी परमादेश जारी गरिपाउँ भनी गर्नुभएको बहस सुनियो ।

अब निवेदकको मागबमोजिम परमादेश जारी हुने हो, होइन ? भनी निर्णय दिनुपर्ने देखियो ।

२. यसमा नेपालमा वातावरण संरक्षणसम्बन्धी बनेको वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ मा जलवायु परिवर्तनलाई अनुकूलन तथा न्यूनीकरण गर्ने कुनै कानूनी व्यवस्था नहुँदा त्यसको व्यवस्थापन गर्नको लागि एउटा छुट्टै जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी कानूनको जरूरी भएकोले जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी ऐनको निर्माण गरी जारी गरी लागू गर्नु गराउनु । उक्त ऐन बनी लागू नभएसम्म विपक्षी निकायहरूले जलवायु परिवर्तन अनुकूलन तथा न्यूनीकरण गर्नको लागि तयार गरेको जलवायु परिवर्तन नीति, २०६७ मा भएको व्यवस्थाहरूलाई तत्काल प्रभावकारी तथा ठोस रूपले कार्यान्वयन गर्नु गराउनु भन्नेसमेतको निवेदन दाबी देखियो । जलवायु परिवर्तनको कारणले प्राणी मात्रको नभई वनस्पतिलगायत अन्य पर्यावरणीय असन्तुलन बढ्दै गएकोले जलवायु परिवर्तनको विषय मानवको लागि साझा चासोको विषय बन्न पुगेको

छ । यसैले जलवायु परिवर्तनको विषय सम्बोधन गर्न गरिने जुनसुकै कार्यहरूमा जलवायु न्याय (Climate Justice) को अवधारणालाई आत्मसात गर्न सक्नु पर्दछ । जलवायु परिवर्तनको प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्दै जलवायु परिवर्तनको प्रकोप जोखिमलाई घटाउँदै लैजानु पर्ने आजको आवश्यकता भएकोमा विवाद

छैन । दिगो विकास (Sustainable development) को सैद्धान्तिक अवधारणा एवं समवंशीय र अन्तरवंशीय (Intra-generation and Inter-generation Justice) को सैद्धान्तिक अवधारणा आत्मसात् गरी जैविक विविधता (Biodiversity) सहितको परिस्थिति प्रणाली (Eco system) को संरक्षण वातावरण कानून, जलवायु परिवर्तन कानूनसमेतले उचित तवरले समेट्न सकेमा नै वर्तमान तथा भावी पुस्ताले वातावरणीय न्याय प्राप्त हुने आधारस्तम्भ खडा हुने गर्दछ ।

३. जलवायु परिवर्तन र प्रदूषित वातावरणको कारणले गर्दा मानव जीवनसहित जीव एवं वनस्पतिको प्राण एवं अस्तित्व खतरामा हुन्छ । जलवायु परिवर्तन वा प्रदूषित वातावरणको सिर्जनाबाट कुनै पनि व्यक्तिको जिउज्यानमा खतरा उत्पन्न हुने हुँदा त्यस्तो जलवायु परिवर्तन वा प्रदूषित वातावरणबाट सुरक्षित हुन पाउने व्यक्तिको हक अधिकार भएकोले पर्यावरणको संरक्षणको सम्बन्ध प्रत्यक्ष एवं परोक्ष रूपमा मानिसको जिउ ज्यानसँग सम्बन्धित देखिन्छ । यसप्रकार मानवीय अस्तित्व र भावी पुस्ताको अधिकारसमेतसँग प्रत्यक्ष एवं परोक्ष रूपमा सम्बन्धित देखिँदा पर्यावरण वा जलवायु परिवर्तनको विषयमा जुनसुकै नागरिक पीडित हुन सक्ने अवस्था रहने भई स्वाभाविक रूपमै सार्वजनिक चासो र सरोकारको रहन्छ । रिट निवेदनमा उठाइएको यसप्रकारको सार्वजनिक हक एवं सरोकारको विषय देखिँदा निवेदकको सार्थक सम्बन्धसमेत देखिन आयो ।

४. मानवीय कारणबाट पर्यावरणीय विनास हुन नदिई सुरक्षित मानवीय जीवनसहितको स्वच्छ वातावरणको अधिकारसमेतले वातावरणीय न्याय प्राप्त हुन सक्छ । मानव तथा अन्य प्राणीको अस्तित्वसहित दिगोपनामा आधारित भूमि तथा अन्य प्राकृतिक स्रोतको नैतिक, सन्तुलित तथा जिम्मेवारपूर्ण उपयोग गर्दै हावापानी, जमिन र खाद्य पदार्थ स्वच्छ हुनुपर्ने हुँदा स्वच्छ वातावरण प्रतिकूलका कार्यहरू नियन्त्रण नियमन गर्नुपर्ने देखिएको छ । यसैले आणविक परीक्षण, विषालु तथा हानिकारक पदार्थको उत्पादन तथा विसर्जनबाट मानव अस्तित्व एवं पर्यावरणमा असर पर्न दिनु हुँदैन । वातावरण स्वच्छ राख्न हानिकारक उत्पादनलाई उत्पादनस्थलमै नियन्त्रण गरी उत्तरदायी बनाउनसमेत उचित कानूनी व्यवस्था एवं सोअनुरूपको संस्थागत संरचनाको व्यवस्था हुन जरूरी पर्दछ । साथै स्वच्छ वातावरण विरुद्धको कार्यबाट पीडितलाई क्षतिपूर्तिको अधिकार, कम्पनीका विध्वंशकारी तथा पर्यावरणमा असर पार्ने कार्यलाई रोक्ने तथा दण्डनीय बनाउने कार्य, पर्यावरणीय जोखिमका क्षेत्रमा फोहोरमैला व्यवस्थापनसम्बन्धी विषय, विषादी उपयोग र फैलावट निषेध र हानिकारक पदार्थको आयात निर्यात नियन्त्रण, सिमसार क्षेत्रको संरक्षण र व्यवस्थापन, बसाई सर्ने पंक्षी र तिनको बसोबास संरक्षण, साँस्कृतिक तथा प्राकृतिक सम्पदा संरक्षणको प्रभावकारी कार्यान्वयन, वायुमण्डलमा हरितगृह ग्याँसको स्थिरीकरण र मौसम प्रणाली संरक्षण, मौसम परिवर्तनलाई न्यूनीकरण गर्न सुरक्षात्मक उपायको अवलम्बन, मौसम परिवर्तन र यसको प्रभावमा अनुसन्धान तथा जनचेतना प्रवर्द्धनसमेत गरी जलवायु न्याय तथा वातावरणीय न्यायको प्रत्याभूति गर्न जरूरी छ । जलवायु परिवर्तनलाई अनुकूलन तथा न्यूनीकरण गर्नका लागि नेपालसमेत पक्ष राष्ट्र भएको र जैविक विविधतासम्बन्धी महासन्धि, १९९२, संयुक्त राष्ट्र संघीय मौसम परिवर्तन महासन्धि, १९९२, संकटापन्न वन्यजन्तु एवं वनस्पतिको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार नियन्त्रण महासन्धि, १९९३, हानिकारक पदार्थको अन्तरदेशीय ओसारपसार एवं विसर्जन नियन्त्रण महासन्धि, १९८९, सिमसारसम्बन्धी महासन्धि, जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी पेरिस सम्झौता (Paris Agreement on climate change) जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा महासन्धिहरूका कानूनी प्रावधानसमेतलाई समेटेी वातावरण संरक्षण र जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी राष्ट्रियस्तरबाट कानूनी व्यवस्था गरी कानून उल्लङ्घन गरेमा दण्डनीय एवं क्षतिपूर्तिको व्यवस्थासहितको नियन्त्रणात्मक / नियमात्मक व्यवस्थाका अतिरिक्त जनचेतनामूलक / प्रबर्द्धनात्मक व्यवस्थासमेत हुन जरूरी देखिएको छ ।

५. जलवायु परिवर्तनका दुष्प्रभाव न्यूनीकरण गर्न तथा न्यून कार्बन उत्सर्जनको लागि राष्ट्रिय कानूनमा व्यवस्था गरी खासगरी जोखिममुक्त क्षेत्रमा स्वच्छ तथा नवीकरणीय उर्जाको प्रयोग तथा प्राथमिकता, जलवायु मैत्री भौतिक, सामाजिक एवं आर्थिक विकास एवं सोअनुरूपको जीविकोपार्जनसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था, जलवायु परिवर्तनबाट जोखिममा रहेका हिमाल, पहाड, चुरे र तराईका क्षेत्र, प्राकृतिक सम्पदा तथा जीविकोपार्जनमा परेको प्रतिकूल प्रभाव कम गराउने प्रणालीको विकासको लागि कानूनी व्यवस्था, जलवायु परिवर्तन, मरूभूमिकरण र जैविक विविधता सम्बन्धमा समेत कानूनी रूपमा उपयुक्त तवरले समेटेी तत्सम्बन्धी राष्ट्रिय कानूनमा आवश्यक संशोधन वा नयाँ एकीकृत कानून कानूनको तर्जुमा हुन जरूरी देखिएको छ । जलवायु परिवर्तनलाई अनुकूलन तथा न्यूनीकरण गर्न तथा वातावरण संरक्षण गरी स्वच्छ वातावरणसहितको पर्यावरणीय न्याय प्रदान गर्न र जलवायु परिवर्तनका कारण खाद्यान्न, प्रजाति, पर्यावरणीय प्रणाली तथा स्वास्थ्यमा असर पार्ने उत्पादन, बिक्री वितरण, प्रयोगमा नियन्त्रण नियमनसम्बन्धी व्यवस्था आवश्यक देखिन्छ । जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी राष्ट्रिय कानून निर्माण भई लागू भएमा Paris Agreement on Climate Change, 2015 समेतका अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा गरेको प्रतिबद्धता पूरा गर्न सहज हुने देखिएको छ । त्यस्तै नेपालको संविधानको धारा ५१ (छ) मा प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण, सम्बर्द्धन र उपयोगसम्बन्धी नीति: प्राकृतिक स्रोत साधनको संरक्षण, सम्बर्द्धन र वातावरणअनुकूल दिगो रूपमा उपयोग गर्ने, नवीकरणीय उर्जाको उत्पादन तथा विकास, जनसाधारणमा वातावरणीय स्वच्छतासम्बन्धी चेतना बढाई औद्योगिक एवं भौतिक विकासबाट वातावरणमा पर्न सक्ने जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्दै वन, वन्यजन्तु, पंक्षी, वनस्पति तथा जैविक विविधता संरक्षण, सम्बर्द्धन र दिगो उपयोग, प्रकृति, वातावरण वा जैविक विविधतामाथि नकारात्मक असर परेको वा पर्न सक्ने अवस्थामा नकारात्मक वातावरणीय प्रभाव निर्मूल वा न्यून गर्न उपयुक्त उपायहरू, वातावरण प्रदूषण गर्नेले दायित्व बेहोर्नु पर्ने, प्रकृतिक प्रकोपबाट हुने जोखिम न्यूनीकरण गर्नेसमेतका नीतिहरू राज्यले अवलम्बन गर्नेछ भन्ने देखिएको छ । साथै जलवायु परिवर्तनको जोखिमलाई न्यूनीकरण तथा अनुकूलन गर्ने विषय प्रत्यक्ष रूपमा जीवन रक्षाको अधिकार, पोषणयुक्त खाना पाउने अधिकार, स्वच्छ वातावरणमा बाँच्न पाउनेसमेतका अधिकारहरूसँग समेत प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा अन्तरसम्बन्धित रहेको छ । वातावरण संरक्षणसमेतका कार्य गरी जलवायु परिवर्तन अनुकूलन तथा न्यूनीकरण गर्नुपर्ने दायित्व *Parents patriae* को सिद्धान्तअनुसार राज्यको नै हुने हुँदा जलवायु परिवर्तनबाट पर्न जाने नकारात्मक प्रभाव र जोखिमलाई समयमै सचेत बन्न जरूरी छ ।

६. सुरक्षित पर्यावरण प्रक्षेपण गर्न र महत्वाकांक्षी योजनासहित दिशानिर्देश गर्न, पर्यावरण कानूनको पालना गर्न गराउन, पर्यावरण कोषको परिचालन सञ्चालन, पर्यावरणीय अनुकूलन तथा न्यूनीकरणसमेतका कार्यलाई प्रबर्द्धन गर्न आवश्यकताअनुसार सहजीकरण गर्न, कानून

लागू गर्न र अनुपालन गर्न प्रोत्साहित गर्न कानूनद्वारा नै व्यवस्थित स्थायी संयन्त्र आवश्यक पर्दछ । त्यस्तै जलवायु परिवर्तन अनुकूलन तथा न्यूनीकरण गर्ने र नेपालको हिमाली क्षेत्रसमेतमा देखिएको उच्च जोखिमयुक्त पर्यावरणको असर कम गरी पर्यावरणको पूर्ववत् स्थिति कायम गर्नसमेतका लागि देहायका विषय समेट्ने गरी एकीकृत रूपमा जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी कानून निर्माण हुन अत्यावश्यक देखिएको छ ।

जलवायु परिवर्तनको कारण जोखिममा परेका क्षेत्रमा प्रतिकूल असर कम गर्न र पूर्ववत् सामान्य अवस्थामा ल्याउनको लागि सहरीकरण वा वस्ती विकाससमेतमा गर्नुपर्ने नीतिगत एवं कानूनी व्यवस्था,

त्यस्तो जोखिममा परेको क्षेत्रमा जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र न्यूनीकरण गर्न र दिगो विकास प्रबर्द्धन गर्नको लागि कानूनी व्यवस्था तथा बाँझो, पर्ती, बाढी पहिरोग्रस्त, भिरालो जमिनमा पर्यावरण अनुकूलनका लागि बहु-लाभदायक रूख प्रजातिको वृक्षरोपण वा भूमि उपयोगसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था,

जलवायु परिवर्तनको कारक तत्त्व हरितगृह ग्याँसको उत्सर्जनलाई घटाउनु रहेकोले न्यून कार्बन उत्सर्जन गर्ने प्रविधि, प्रभावकारिता वृद्धि गर्न जलवायु परिवर्तनको निष्प्रभावीकरण (Mitigation) का लागि खनिज इन्धनको खपतलाई कम गर्नुपर्ने, स्वच्छ एवं नवीकरण उर्जा प्रयोग हुने प्रविधिलाई प्रबर्द्धन र विकास र गर्नुपर्ने, वन जंगल संरक्षण र विस्तार हुन जरूरी भएकोले मूलतः जलवायु परिवर्तनको दृष्टिले खतरा क्षेत्रमा उर्जाको प्रयोग र वन क्षेत्र उपयोगसम्बन्धी विशेष कानूनी व्यवस्था,

जलवायु परिवर्तनबाट हुने मानवीय स्वास्थ्य तथा बहुपक्षीय वातावरणीय क्षति न्यूनीकरणका लागि कानूनी तथा प्राविधिक संयन्त्रको व्यवस्था,

जलवायु परिवर्तन न्यूनीकरण गरी भावी सन्ततिसमेतको पर्यावरणीय न्याय, वातावरणीय न्यायका लागि प्राकृतिक स्रोत, सम्पदा तथा वातावरणको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्न आवश्यक कानूनी व्यवस्था,

वातावरण विनास वा प्रदूषणका कारण हुन गएको व्यक्तिगत, सामुदायिक र अन्य क्षतिको निर्धारण र क्षतिपूर्तिसमेतको व्यवस्था गर्न वैज्ञानिक एवं कानूनी संयन्त्र,

पर्यावरणमा असर पार्ने कार्यलाई नियन्त्रण गर्न तथा वातावरण स्वच्छ र सफा राख्न सार्वजनिक एवं निजी संस्थासमेतको जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी कर्तव्य (Climate Change Duties) को लागि कानूनी एवं नीतिगत व्यवस्था ।

७. वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ ले वातावरण संरक्षणसहित जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी केही व्यवस्था गरे पनि माथि विवेचित जलवायु परिवर्तनको अनुकूलन तथा न्यूनीकरणको लागि पर्याप्त कानूनी व्यवस्था हुन नसकेकोले जलवायु परिवर्तनलाई अनुकूलन तथा न्यूनीकरण गर्ने सन्दर्भमा एउटा छुट्टै कानून निर्माण गरी समस्याको सम्बोधन हुन जरूरी भएकोले जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी एकीकृत कानून यथासिद्ध निर्माण गरी लागू गर्नु गराउनु र सो ऐन बनी लागू नभएसम्म जलवायु परिवर्तन नीति, २०६७ र National Adaptation Program of Action 2010 तथा National Framework for Local Adaptation Plan for Action 2011 समेतले जलवायु परिवर्तनबाट परेका र पर्न जाने प्रभावलाई न्यूनीकरण गर्न केही कार्ययोजनाको व्यवस्था गरेको देखिँदा जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी एकीकृत कानून निर्माण नभएसम्म उक्त योजना र नीतिअनुरूपका कार्ययोजनाहरूले गरेका प्रावधानहरूको अवलम्बन र कार्यान्वयन गर्नु गराउनु भनी परमादेशको आदेश जारी हुने ठहर्छ । प्रस्तुत आदेशको जानकारी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमार्फत विपक्षीहरूलाई दिने र प्रस्तुत निवेदनको दायरी लगत कट्टा गरी मिसिल नियमानुसार बुझाई दिनु ।

उक्त रायमा सहमत छु ।

न्या. तेजबहादुर के.सी.

इजलास अधिकृत: हर्कबहादुर क्षेत्री

इति संवत् २०७५ साल पौष १० गते रोज ३ शुभम् ।